

Az olasz közjogtudományi gondolkodás születése és első korszaka*

EGRESI KATALIN

Olaszországban viszonylag későn, több évszázados politikai és jogi partikularizmust követően 1861-ben született meg a nemzeti egység, amely közjogi értelemben azt jelentette, hogy a korábbi időkben politikai és gazdasági tekintetben legerősebb állam, a Szárd–Piemonti Királyság alkotmánya – a Statuto Albertino – lett az olasz állam közjogi chartája. Nem elhanyagolható tény az sem, hogy mialatt az egyes kormányok a nemzeti egység katonai és politikai küzdelmeiben merültek el, az 1860-as években sorra születtek a jogtudományra inspirálólag ható törvénykönyvek. Elsőként az olasz polgári jogi és kereskedelmi jogi törvénykönyv (1865) megalkotására, majd a közigazgatási jog (1865) kodifikálására került sor,¹ amit az 1880-as években a büntetőjog és a büntető eljárásjog követett.

Ugyanakkor az első két évtizedben csak kisebb, tudományosnak éppen nem mondható eredmények születtek. Az egyik példa Pasquale Stanislao Mancinitol² származik, aki 1864-ben egy parlamenti beszédében azt emelte ki, hogy meg kell teremteni a modern olasz közjogi intézményeket, ennek első lépése a francia mintáktól való elszakadásban ölthet testet.³ Itt Mancini minden bizonnyal arra gon-

* Ez a tanulmány a K 108790 számú, *A modern állam változásai – Történeti perspektívák és a jelenkori kihívásokra adott válaszok* című OTKA-program keretében és annak támogatásával készült.

¹Grossi, Paolo: *Il diritto nella storia dell'Italia unita*. Nápoly, Editoriale scientifica, 2012. 16–19. o.

²Pasquale Stanislao Mancini (1817, Castel Baronia, Avellino – 1888, Róma). A Szicíliai Kettős Királyság minisztere 1848–49 között, ahonnan Torinóba költözött, és az egyetem Nemzetközi Jogi Tanácskének kinevezett egyetemi oktatójaként tevékenykedett. Tudományos aktivitásának egyik példája, hogy ő volt az olasz jogi enciklopédia (*Enciclopedia giuridica italiana*) első szerkesztője. Az olasz egység létrehozása után közoktatási miniszter (1862), igazságügy-miniszter (1876–1878), majd külügy-miniszter (1881–1885.) Fő művei: *Dei progressi del diritto nella società, nella legislazione e nella scienza* (1853), *Sommi lineamenti di una storia ideale delle penalità e problemi odierni nella scienza e nella codificazione* (1874), *La vocazione del nostro secolo per la riforma e la codificazione del diritto delle genti e per l'ordinamento della giustizia internazionale* (1874–75). Politikai tevékenysége során elhangzott beszédeit külön műben – *Discorsi parlamentari* (1893–97) – publikálták. In Finelli, Roberto – Papa, Franca – Montanari, Marcello – Cascione, Giuseppe (szerk.): *La libertà dei moderni. Filosofie e teorie politiche della modernità 1789–1989. Dalla Rivoluzione francese alla caduta del muro di Berlino*. Nápoly, Liguori, 2003. 212. o.

³Pasquale Stanislao Mancini, discorso tenuto alla Camera dei Deputati nel giugno 1864. In Salandra, Antonio: *La giustizia amministrativa nei governi liberi*. Torino, UTE, 1904. 311–312. o.

dozhatott, hogy az olasz magánjogi jogalkotás szorosan illeszkedett a napóleoni Code Civilhez, ami a létrehozandó közjogtudomány szempontjából nem járható út. Mancini egyébként nem a politikai beszédeiről vált híressé, hanem nemzetközi jogi témájú műveinek köszönhetően vívott ki hírnevet magának. Ő teremtette meg ugyanis a nemzet „spirituális” közösségének eszméjét, amely megfelelt a kor nemzeti eszményei egyik változatának, a kultúrnemzet-felfogásnak. Mivel az olasz egység során számos különböző „helyi identitást” kellett egy állami kötelékbe foglalni, az összekötő kapcsot Mancini számára nem történeti vagy természeti tényezők képezték, hanem valami egészen más: „A nemzet definíciójának megalkotásához nem elegendő a terület, a nyelv vagy az eredet azonossága... egy belső lelki egységre van szükség.”⁴ Mancini szerint ez a spiritualitás vagy más néven morális egység/közös gondolkodás kovácsolja egységbe az emberek sokaságát. A másik alkotás Silvio Spaventa⁵ 1880-ban megjelent műve volt, amely *Az igazságosság a közigazgatási jogban* címmel azt elemezte, hogy a „közigazgatás legalitásának és igazságosságának problémái a legnagyobb kihívást jelentik a parlamentáris kormányok életében, mivel napjainkban a modern államok közigazgatása olyan dimenziókkal bír, amelynek során az állampolgár minden tevékenységében az állam valamelyik szférájával kerül jogi kapcsolatba”.⁶ Spaventa ebből következően sürgette azon jogi garanciák törvénykönyvbe foglalását, amelyek az állampolgárok szabadságát és tulajdonát védik az államhatalommal szemben.

Nyilvánvaló, hogy néhány parlamenti felszólalás és egy-egy részproblémát tárgyaló mű önmagában még nem elegendő egy önálló tudományos diszciplína megteremtéséhez. A nemzeti egység létrejötte után két évtized telt el, ezen időszak alatt vált láthatóvá, hogy az alkotmány által rögzített intézmények – mindenekelőtt a parlament, az uralkodó és a kormány – egymáshoz való viszonya, a politikai rendszer egészének működése, illetve ezen működés fogyatékoságai, valamint a politikai rendszer és a társadalmi valóság közötti kapcsolat hogyan tematizálható, illetve milyen módszerrel írható le tudományosan. Ezek a kihívások, illetve a magánjog akkoriban jóval fejlettebb tudományos nívója tekinthető a közjogtudomány megszületése fő okainak.

⁴ Mancini, Pasquale Stanislao: *Il principio di Nazionalità*. Róma, La Voce, 1920. 7. o.

⁵ Silvio Spaventa (1822–1893), politikus, az olasz hegelianus filozófus, Bertrando Spaventa testvére. Politikai tevékenysége miatt a Bourbon-dinasztia uralkodója, II. Ferdinánd akarata szerint letartóztatták, és halálra ítélték, az ítéletet 1852-ben életfogytig tartó szabadságvesztésre változtatták. Hat év raboskodás alatt politikai és filozófiai tanulmányokat folytatott, majd 1859-ben, ismét megváltoztatva az ítéletet, Spaventát több társával együtt örökös száműzésre ítélték, így Amerikába távozott. Innen 1860-ban tért vissza Nápolyba. 1861–1889 között parlamenti képviselőként, majd 1873–1876 között a közmunkák minisztereként tevékenykedett. Ő dolgozta ki az 1870-es években a vasút államosításának tervét. In Finelli–Papa–Montanari–Cascione (szerk.): *idézett mű*, 211. o.

⁶ Spaventa, Silvio: *Giustizia nell'amministrazione*. In Spaventa, Silvio: *Giustizia nell'amministrazione e altri scritti*. Nápoly, Istituto Italiano di Studi Filosofici, 2006. 30. o.

Orlando és az „orlandiánus iskola” közjogi programja

Ebben a jogi és politikai környezetben tűnt fel egy fiatal palermói jogtudós, Vittorio Emanuele Orlando.⁷ Hatalmas életműve számos tudományos problémát ölelt fel, miközben ő maga is jelentős mértékben változtatott nézetein az első fiatalkori írásaihoz képest. Mindettől függetlenül az általa megteremtett közjogtudomány szívesen nevezik „formalistának”, bírálóit – többek között Giorgio Arcoleót,⁸ Gaetano Moscat és Santi Romanót⁹ – pedig „antiformalistáknak”. Akár az iskolateremtő Orlandót, akár kritikussait nézzük, mindannyian egy közös szellemi és földrajzi közegeből indultak, amit a korszak meghatározó elemzője „fantasztikus pókerként”¹⁰ jellemezte. Ezen azt értette, hogy a négy „szicíliai származású alkotmányjogász” közül, akik a félszigeten tanítottak, Arcoleo volt az egyetlen, aki a nápolyi egyetem, a másik három a római La Sapienza egyetem oktatója volt, „de mindannyian erősen kötődtek a szülőföldhöz. Arcoleo, Mosca és Orlando szicíliai választási kerületből jutottak parlamenti képviselőnek. Mindegyikőjüket jellemzi a *szicíliai vibrálás* és az *olasz lélek*.”¹¹

⁷ Vittorio Emanuele Orlando (1860–1952) az olasz közjogi gondolkodás egyik meghatározó alakja. A francia politikafilozófiai iskolával szemben a német közjogtudomány képviselőinek műveit, nézeteit, jogi fogalomkészletét és módszertanát ültette át az olasz jogi gondolkodásba. Az I. világháborút megelőző évtizedekben parlamenti képviselőként, illetve több alkalommal miniszterként, például oktatási miniszterként vett részt az egyes kormányok munkájában. 1917-ben miniszterelnöki tisztséget töltött be, majd a Párizs környéki béketárgyalások olasz küldöttségében is szerepet vállalt. A fasizmus idején visszavonult a politikai közszerepléstől. In Finelli, Roberto – Papa, Franca – Montanari, Marcello – Cascione, Giuseppe (szerk.): *idézett mű*, 222. o.

⁸ Giorgio Arcoleo (1848, Caltagirone – 1914, Nápoly), irodalmár, tudós és politikus. Alkotmányjogot tanított a parmai és a nápolyi egyetemen, majd parlamenti képviselőként (1882–1900), államtitkárként és szenátorként (1902–) tevékenykedett. Elsősorban a parlament működése, az állami költségvetés és az alkotmányjog doktrínái érdekelték. Egyike volt azon közjogászoknak, akik elvetették a közjogtudomány formalista felfogását, támogatta ugyanis a történeti és politikai tények, jelenségek bevonását az alkotmányjog területén. Főbb művei: *Il bilancio dello Stato e il sindacato parlamentare* (1880); *Il Gabinetto nei governi parlamentari* (1881); *Le inchieste parlamentari* (1882); *Appunti di diritto costituzionale* (1888); *Diritto costituzionale. Dottrina e storia* (1907); *Forme vecchie, idee nuove* (1909).

⁹ Santi Romano (1875–1947) 1896-ban szerzett jogi diplomát a palermói egyetemen, ahol évekig oktató, majd 1906-tól a modenai egyetem alkotmányjogi, 1909-ben a pisai egyetem közigazgatási jogi, 1925-ben a milánói egyetem alkotmányjogi és 1928–1943 között a római La Sapienza egyetem alkotmány- és közigazgatási jogi professzora. Tudományos karrierje mellett 1923–1925 között a pisai, 1925–1928 között a milánói egyetem jogi karának dékánja. 1928–1944 között az Államtanács elnöke. Számos parlamenti bizottság tagja, például 1935-ben a polgári jogi, polgári eljárásjogi és tengeri jogi kérdéseket tárgyaló, 1938-ban a Korporációk és Fasciók kamaráival, 1939–1944 között a szenátorok kinevezésével foglalkozó, majd 1939–40-ben a külügyi bizottság tagja.

¹⁰ Frosini, Tommaso Edoardo: Giorgio Arcoleo. Un costituzionalista in Parlamento. In *Discorsi parlamentari di Giorgio Aroleo. Archivio storico del Senato della Repubblica*. Bologna, Mulino, 2005. 4. o.

¹¹ Ugyanott.

Miért jelentős ez az indíttatás? Szicília éppen a különböző dinasztikus uralmak során erős függetlenségi törekvéseket táplált. Alkotmányos hagyományai között a modern Európa történetében viszonylag korán megjelent a parlamenti képviselet elve,¹² a forradalmi törekvések során számos alkotmány született, amelyek közül az 1812-es és az 1848-as bírt nagyobb jelentőséggel. Létezett továbbá a szigeten 1830–1850 között egy európai szintű gondolkodásmód, Orlando és Mosca egyaránt sok időt töltött a palermói egyetem könyvtárában a külföldi alkotmányos minták tanulmányozásával.¹³

Orlando első írását Herbert Spencer gondolatainak szentelte a „politikai formák” és „politikai erők” fogalmának elemzése tükrében. A délolasz szerző szerint Spencer munkásságának érdeme abban foglalható össze, hogy az angol filozófus a különböző kormányformákat egy általános törvény szerint értelmezte, ezen törvény pedig az egész közösség fejlődéséből kiolvasható. Ebből következően a mindenkori kormányok – kormányformák – magyarázatát történeti, etnológiai és szociológiai szempontból egyaránt vizsgálni kell, s ezen tudományos kutatásnak egy fundamentális erőn, az organikusan felfogott nép általános érzületén kell alapulnia. Az ókori despotikus uralkodók történeti jogra alapozott hatalma és a modern köztársaságok nép által szentesített elnöki hatalma között csak formális értelemben vett különbség húzódik meg. Mindkettő a szuverenitás különböző alakja, de egy bizonyos történelmi korszakban élő nép történelmi, társadalmi, etnológiai és gazdasági feltételeinek összessége: „Ahogy látjuk, létezik egy természeti erő, amely a nemzetekre hatást gyakorol, és meghatározza a kormányzás társadalmi és politikai formáit. Végtelenül különböző formák, de lényegében egységes erő.”¹⁴

Az első írás több szempontból lehet érdekes. Egyfelől felvetheti azt a kérdést, hogy a fiatal Orlando számára mi jelentette a tudományos gondolkodás központi problémáját. A válasz egyértelmű. Nézete szerint a mindenkori közjogtudomány középpontjában az állam áll. E tekintetben nagy hatást gyakorolt rá Johann Caspar Bluntschli, akinek fő művét – az *Allgemeines Staatsrecht geschichtlich begründet* – maga is idézte, hiszen tőle vette át az állam a nemzet szervezete (Volksordnung-) tételt. „A kormányok és törvényalkotók elsődleges feladata a közösség történeti és jogi rendjének mélyén meghúzódó történelmi erő egyesítése.”¹⁵ Másfelől látható, hogy

¹² Itt minden bizonnyal az Anjouk ellen szerveződő palermói népgyűlésről van szó, ahol 1282-ben az Anjou Károly uralma ellen fellázadt szicíliai lakosság kikiáltotta a köztársaságot. Ehhez több város és község csatlakozott, és a független települések ligába tömörültek a francia dinasztia egyedurralma ellen. In Mezey Barna – Sente Zoltán (szerk.): *Európai parlamentarizmus és alkotmánytörténet*. Budapest, Osiris Kiadó, 2003. 115–116. o.

¹³ A szicíliai közegben számos alkotmányjogász dolgozott: Emerico Amari, Gaetano Arengio Ruiz, Carmelo Caristia vagy Angelo Majorana. In Frosini, Tommaso Edoardo: *idézett mű*, 4. o.

¹⁴ Orlando, Vittorio Emanuele: *Delle forme e delle forze politiche secondo Herbert Spencer*. In *Diritto pubblico generale*. Rivista Europea, 1881. március. 569–570. o.

¹⁵ *Ugyanott*, 576. o.

Orlando egyaránt nyitott volt a spenceri gondolatok, a szociológia eredményei, az evolúció tana és a történeti jogi iskola iránt. Ekkor még teljesen természetesnek tartotta, hogy az állam lényege – s az azzal összefüggő problémák, mindenekelőtt a szuverenitás fogalma és a kormányforma – csak úgy elemezhető a közjogtudomány által, ha más tudomány eredményeit is átültetjük. Két évvel később még mindig ezt az álláspontot képviselve a következő megállapítást tette: „Minden politikai forma pusztán relatív jelentőséggel bír, a jog terepében nincs semmi esetleges vagy önkényes, hiszen a különböző társadalmi és politikai intézmények a népek jogtudatából származó alapelvek termékei [...], az igazság tehát abban áll, hogy minden nép történetéből kiolvashatóak civilizáltságának stádiumai, ahogy korábban Spencer és a történeti jogi iskola számos képviselője megállapította.”¹⁶ E tekintetben nem látott különbséget a fejedelmi hatalom és a francia forradalom jakobinus modelljében megvalósult rousseau-i általános akarat között. Mindkettő voltaképpen a kollektív élet szabályozóelve egy adott nép történelmi fejlettségének meghatározott szintjén. Orlando igencsak konzervatív nézetének számos következménye volt.

Az 1880-as években olyan részproblémák felé fordult, amelyekkel az organikus államfelfogást és a népszellemet – vagy ahogy ő nevezte: a nép általános érzületét – alá tudta támasztani. Az egyik írása 1882-ben szervesen kapcsolódott az évtized választójogi harcaihoz, hiszen annak fokozatos bővítése éppen ezekben az években volt napirenden. A „választási reform” tárgyában készült tanulmánya tagadta a választójog általános voltát és annak természeti jogi eredetét. Mivel Orlando szerint „[...] az állam alapja a nép általános konszenzusa, ebből következően a társadalom minden osztálya hozzájárul az állam irányításához, ez azonban nem a képviseleti elven nyugszik, hanem a »köz szellemén«”.¹⁷ A palermói jogtudós a képviseletiség megvalósulásában az organikus népszellem torzulását látta, a nép érzületét/a közösségi érzületet, ahogy ebben az 1883-as tanulmányában is fogalmazott, a maga homogenitásában fogta fel, nem érzékelve a modern társadalom érdek- és rétegtagozódását s annak a politikai rendszerre gyakorolt hatását, ami az elkövetkezendő évtizedek egyik kardinális problémájává vált. Ahogy korának számos konzervatív gondolkodója, az általános választójogban egy társadalmi forradalom rémképét látta. Ezen aggodalmát a szocializmusról írt esszéjében fejtette ki, amelynek képviselőit utópistáknak és álmodozóknak nevezte, s éppen abban látta a legfőbb problémát, hogy ők a politikai intézményeket alárendelik a társadalmi konfliktusoknak. A választójog a szocialisták számára pusztán fegyver arra, hogy a társadalom kereteit felrobbantsák.¹⁸ A választójog nem az ember természetes joga, hanem az „állam-

¹⁶ Orlando, Vittorio Emanuele: *Le geni delle istituzioni politiche*. In *Rassegna di scienze sociali e politiche*. 1883. 578. o.

¹⁷ Orlando, Vittorio Emanuele: *La riforma elettorale*. Milánó, 1883. 91–92. o.

¹⁸ Fioravanti, Maurizio: *Popolo e Stato negli scritti giovanili di Vittorio Emanuele Orlando*. In *La scienza del diritto pubblico. Dottrine dello Stato e della costituzione tra Otto e Novecento*. Milánó, Giuffrè, 2001. 83. o.

polgár együttműködési kötelezettsége az állam és a közösségi élet jólétének biztosítása érdekében”.¹⁹ Ez utóbbi megjegyzése pedig azért is jelentős, mert az olasz közjogi gondolkodást a kezdetektől fogva jellemezte a francia forradalommal s annak vívmányaival való szembenállás, ami már Orlandónál jól láthatóvá vált, megoldása azonban már megjelenésekor elavult volt. Joggal vetődhet fel ugyanis az a kérdés, hogy a társadalmi kohéziót hogyan lehet biztosítani egy olyan korban, amelyben a politikai pártok és érdekképviseleti szervek első formái létrejövőben voltak, de ez csak a pártszerveződés elismerésével és a választójog kiszélesítésével volt elérhető. Ez utóbbi tekintetében Európa egyes államai az első világháború kirobbanásakor már eljutottak az általános (férfi)választójog bevezetéséhez. Az Orlando által feltételezett népszellem nem tekinthető kohéziós tényezőnek, de nem írható le tudományos módszerekkel sem. Ebből következően nem teljesen egyértelműek a palermói szerzőnek erre a problémára adott válaszai, de két további írásának problémafelvetése segíthet a kérdés megválaszolásában. 1884-ben önálló tanulmányt szentelt a középkori korporációk/rendek és a modern kor kapcsolatának, amit egy évvel később az angol alkotmányos fejlődésről szóló elmékedése követett. Az előbbiben amellet érvelt, hogy a társadalom korporatív tagozódása a társadalom egységét biztosította, amely a modern korban az állami szuverenitás alapjává válhat. „Itáliában a mesterségek testvéri szövetsége a középkor figyelemre méltó mozaikdarabjai, az itáliai nép szerves részei voltak.”²⁰ Szerinte a középkori itáliai ipari és kereskedelmi céhek alapja a római jog collegiuma volt, amely felette áll minden germán hatásnak. Mindaddig, amíg ezek a korporációk saját rendeltetésüknek megfeleltek, azaz ipari, termelési és kereskedelmi célokat szolgáltak, addig képesek voltak a társadalmi kohézió biztosítására. Orlando szerint a problémát az okozta, hogy ezen társadalmi szervezetek politikai intézményekké váltak, és véres harcokat folytattak a politikai hatalom megszerzéséért. Mivel a szerző alapvetően szemben állt a francia alkotmányos fejlődés vívmányaival, ezért az angol alkotmányos folytonosság szemléletét adaptálva az olasz esetre azt állította, hogy Olaszország számára a megoldás a történelmi örökség továbbgondolása lenne, azaz a korporációk megújításán keresztül biztosítani lehetne azt a társadalmi egységet, amely a modern nemzeti állam „közszellemében” tükröződne vissza. Ne felejtjük el, hogy Orlando javaslata abban az időben nem volt egyedülálló. Az olasz konzervatív politikai ideológia két markáns képviselője, Toniolo és Murri egyaránt – részben a szocializmussal való szembenállás miatt – a társadalom vertikális megszervezésének lehetőségét propagálta.²¹ Ez később Mortati írásaiban is nyomon követhető lesz.

¹⁹ Fioravanti, Maurizio: *idézett mű* (2001), 85. o.

²⁰ *Ugyanott*, 89. o.

²¹ Az 1800-as évek utolsó évtizedeiben a társadalom megszervezésének másik mélyen gyökerező ága a katolicizmusban rejtett. Giuseppe Toniolo, a Katolikus Unió megalapítója, 1888-ban anonim módon tette közzé *Az érvek és elképzelések az olasz katolikusok társadalmi cselekvése és törekvései számára* (*Ragioni e intendimenti degli studi e dell'azione sociale dei cattolici d'Italia*) című művét, amelyet

Orlando másik írása, *Az egyéni (individuális) és kollektív ellenállás* 1885-ben jelent meg. Ebben az angol konstitucionalizmus motívumait dicsőítette, ennek lényegét abban látta, hogy ebben a modellben számos garancia biztosítja az egyén jogait az államhatalom túlkapásaival szemben. Nem leértékelve Orlando elképzeléseit, nem ő volt az egyetlen, aki a brit modellt példaértékűnek tekintette. A felvilágosodás számos képviselője, többek között Montesquieu vagy Edmund Burke szintén az angol politikai és közjogi intézményeket tekintette mintaértékűnek.²² Orlando a brit fejlődés lényegét az alábbi motívumokban foglalta össze: „[A] nép a régi Common Law hordozójaként szemben áll a szuverén önkényével, és éppen ez a motívum teszi a nép (értsd: a társadalom) ellenállását legitimmé és legálissá, mivel szüntele-

a szociális katolicizmus általános elméleteként tartanak számon. A szerző ebben az írásában alapozta meg a társadalom organikus és korporativista tanait. Rendkívül fontos műről van szó, hiszen az 1874-es pápai tiltás ellenére a katolicizmus társadalmi problémákkal szembeni megoldáskeresését latolgató szerző egy vertikálisan szervezett társadalmi modellt dolgozott ki. Nem szabad figyelmen kívül hagyni azt a tényt, hogy a katolikus egyház több évtizeddel később a „Quadragesimo anno” kezdetű 1931-es enciklikájában írt először a korporativizmus eszméjéről. Ezt Toniolo már az 1880-as években felvázolta. Nézete szerint a hierarchikus társadalom rendjében a spirituális értékeket tükröző korporációk közvetítő kapocsként funkcionálnak az egyes társadalmi rétegek között. Az állam ebben a rendben a társadalmi tömeg integráló faktora a tekintetben, hogy egyrészt kormányzati mechanizmusok egész sorával korrigálja a tőkés gazdaság torzulásait a gyenge és elesett rétegek irányában, másrészt egy olyan gazdaságpolitikát teremt meg, amelynek pillérei a társadalom nagyobb jólétét és a széles rétegek társadalmi életbe való bekapcsolását teszik lehetővé. Ez a konkrét politikai programban azt jelentette, hogy Toniolo egy erős, a gazdasági folyamatokba beavatkozó államtól várta a társadalombiztosítási és jóléti szolgáltatások kiépítését. Ő maga ki is dolgozta az erre irányuló javaslatait. Támogatta például a munkavállalók törekvéseit a magasabb munkabér és alacsonyabb munkaidő, továbbá a szociális biztosítás kiépítése érdekében, a kis- és középrétegek tulajdonát védő állami intézkedéseket, továbbá a latifundiumok terjeszkedésének és a pénzügyi körök parazita (!) viselkedésének a korlátozását. – A katolicizmus másik képviselője, Romolo Murri püspök doktrinális szempontból a tomizmus irányzatának híve volt. Pályájának érdekessége, hogy a római Sapienza egyetemen hallgatta Labriola előadásait, így a szociális kérdés árnyaltabb megközelítésére is lehetősége nyílt. Ő teremtette meg a társadalmi kapcsolatokon alapuló kereszténydemokrácia olasz eszméjét, amely az irányítása alatt álló *Társadalmi kultúra (La cultura sociale)* című folyóiratban nagy hangsúlyt kapott. Művei közül kiemelkedik az 1897-es *Katolikusok és a politikai kérdés Olaszországban (I cattolici e la questione politica in Italia)*. Támogatta az egyházi rendtől független autonóm önszerveződés eszméjét. Elméletének középpontjában Aquinói Szent Tamás középkori filozófiájának a modern társadalom igényeihez való igazítása állt. Természetesen ez az igény nem volt példa nélküli ebben az évtizedben. XIII. Leó pápa a neotomizmus jegyében maga is erre kereste a választ a „Rerum Novarum” kezdetű enciklikájában. Murri nézete szerint az ipari társadalom szociális feszültségei modern eszközökkel oldhatóak meg. A szerző keresztény pártok és szakszervezetek felállítását sürgette az állam közvetítő funkciójának előmozdításával. Fontos azonban összevetni tanításait Toniolo doktrínájával. Murri nem az erős állam híve volt, az államnak csupán közvetítő szerepet szánt a társadalmi konfliktusok feloldásában, ő sokkal inkább az alulról építkező érdekképviseleti szervek mellett kötelezte el magát. In Finelli–Papa–Montanari–Cascione (szerk.): *idézett mű*, 234–241. o.

²² Bayer József: *A politikai gondolkodás története*. Budapest, Osiris Kiadó, 2003. 133–134. és 214–217. o.

nül helyreállítja és megvédi a nemzeti közjogot. Az abszolutizmus által évszázados jogaiban megtámadott nép megvédte jogait, harcba szállt értük, és győzött. [...] Tökéletes típusa a legitim és kollektív ellenállásnak.”²³ Ugyanakkor a politikai jogok, mint például a sajtószabadság, az egyesülési és gyülekezési jog, amelyek mindegyike a magánszféra védelmét volt hivatva biztosítani az állami túlhatalommal szemben, nem a francia forradalom által szentesített természeti jognak tekintendő, ezt Orlando következetesen tagadta, s ezen keresztül bírálta a liberalizmus individuális szemléletét és a szerződéselméleteket, hanem a közszellem (*spirito pubblico*) és a közvélemény (*pubblica opinione*) részének, olyan jognak, amely a törvényalkotót időről időre arra sarkallja, hogy alkalmazkodjon a nép megváltozott szükségleteihez. Az állampolgár politikai tevékenysége a fennálló alkotmányos keretek között történelmi fejlődésben értelmezhető. Az állam jogi értelemben nem határozható meg az egymással állandó konfliktusban lévő hatalmi ágak együtteseként, sokkal inkább a szuverenitás kifejeződéséeként, amelynek egységes forrása a társadalmi test (társadalom) harmonikus integrációja.

Ez azt jelentette, hogy Vittorio Emanuele Orlando számára a modern állam mint a közjogtudomány meghatározó eleme nem a liberális értelemben vett, a hatalmi ágak megosztásán alapuló, az egyén politikai jogait mint természetes jogokat védő képződmény, amely mögött a civil szféra és a közszféra elkülönítése érhető tetten. Sőt az állam nem az állampolgárok konszenzusán alapszik, ahogy azt a szerződéselméletek vallották, hanem egy organikus fejlődés eredménye, amely mögött egy homogén társadalom áll. A modern állam az orlandiánus iskola szerint csak akkor elemezhető a jogtudomány által, ha kizárólag rá jellemző jegyekkel ruházzuk fel, ez pedig a 1) szuverenitás, az 2) állam-személy tana, a 3) népszellem, közszellem vagy közvélemény, amely az állami szuverenitás forrása és a társadalom integráltságának következménye. Egyetértve Maurizio Fioravanti álláspontjával, „a szicíliai származású jogász számára a modern közjog nem a francia forradalmon alapuló *szabadság(jog)ok tudománya* és nem is a politikai szféra és a civil társadalom szétválasztásán alapul, hanem az államjogi személyiségének elsőbbségén, amely az organikus felfogott nép kifejeződése... ebben az értelemben az állam fogalmához kapcsolható a szuverenitás.”²⁴

Orlando első írásai után publikálta a róla elnevezett közjogi iskola szempontjából releváns fő műveket. Ezek az 1889-ben megjelent *A közjog jogi rekonstrukciójának technikai kritériumai*, illetve *Az alkotmányjog alapelvei*, majd az 1891-ben publikált *A közigazgatási jog alapelvei*. A jogi módszer megteremtése szempontjából a szerző azt a centrális problémát emelte ki, hogy az állam által kibocsátott jogi norma, tehát az érvényes és hatályos pozitív jog a közjogtudomány „matériája”. Az állam jogi aktusai a szuverenitás megnyilvánulási formáiként értelmezendők, legyenek azok

²³ Fioravanti, Maurizio: *idézett mű* (2001), 96. o.

²⁴ Fioravanti, Maurizio: *idézett mű* (2001), 99. o.

parlamentari törvények, kormányrendeletek vagy egyéb jogforrások. A pozitív jog kaotikus és szerteágazó rendszerében a jogtudós elsőrendű feladata a jogi alapelvek szisztematikus kidolgozása. „Az alkotmányjog tudománya az állam-személy teljes struktúráját tanulmányozza, az állam különböző és meghatározott funkciókkal bíró szervei között fennálló szoros és sokoldalú jogi viszonyrendszer természetét. [...] Az állam saját, önálló jogrendszerrel bíró szervezet, amely mint jogi személy célokat megvalósító tevékenységekben ölt testet, ezen állami célok és állami tevékenységek realizálásához megfelelő szervezettel és eszközökkel rendelkezik.”²⁵ Az alkotmányjogász tehát azon jogi elveket munkálja ki a pozitív jog figyelembevételével, amelyek ezen állami szervezetrendszerre és magára az állam-személy doktrínára vonatkoznak. Két évvel később iskolaalapítási törekvései egy időszaki lap alapításával körvonalazódnak. „Iskolaalapításra törekszünk, megpróbáljuk összehangolni erőfeszítéseinket és munkánkat, ami nem azt jelenti, hogy nem lehetnek különböző elképzeléseink, hanem hogy megpróbálunk közös nevezőre jutni, közös nyelvet beszélni, és egyetérteni a *technikai kritériumok* tekintetében.”²⁶

A *L'Archivio di diritto pubblico* megalapítására 1891-ben, a palermói egyetemen került sor. Az első szám előszavában Orlando világosan leírta, mivel kell foglalkoznia az alkotmányjognak, és mivel a közigazgatási jognak. Az előbbi: az állam-személy, a szuverenitás, a szabadság, a kormányzás, a hatalommegosztás elméleteire, a törvényhozó hatalom, a képviseleti politika és a kormány/kormányzás jogi természetére vonatkozó alapelveket dolgozza ki, míg az utóbbi: a községi szervezetét és funkcióinak meghatározásáért, az állam társadalmi és jogi tevékenységének elhatárolásáért, illetve a szociális közigazgatási jog teljes rekonstrukciójáért felelős.²⁷

Orlando az államszuverenitás-tételt összekötötte az állam jogi személy mivoltával, s ebben ugyancsak a német közjogi gondolkodás egyes elemeit vette át. Nézeti szoros rokonságot mutatnak Gerbernek *A német államjog rendszerének alapvonalai* című írásával, ebben a szerző szintén olyan tudomány megteremtésére törekedett, amelyben az állam, a nép és az állam organikus és jogi jellemvonása egyaránt megtalálható. Másfelől Orlandónál a szuverenitás és a politikai intézmények történeti kontextusba állítása szembehelyezkedett azon természetjogi ihletésű és társadalmiszerződés-tanokkal, amelyek az államfogalom deduktív megalapozására törekedtek. Ez egyúttal az olasz közjogtudományi gondolkodás egyik meghatározó jellemvonásává vált, az Orlando munkásságát követő évtizedekben jelen volt az olasz közjogi doktrínákban. Az sem elhanyagolható, hogy a szerző a végrehajtó hatalom középpontba állításával a liberális nézetek által kiemelkedően fontosnak tartott képviseleti alapú kormányzást és a törvényhozó hatalom elsődlegességét nem tartotta fontosnak. Ez mutatkozott meg a hatalmi ágak szétválasztásáról vallott felfogásában.

²⁵ *Ugyanott*, 146. o.

²⁶ *Ugyanott*, 155. o.

²⁷ *Ugyanott*, 156. o.

Gondolatmenetében az állami hatalom egységes, a hatalmi ágak csupán ennek az egységes hatalomnak a funkcionális kivetülései, az állam saját szervei révén valósítja meg a törvényhozás, a végrehajtás és az igazságszolgáltatás. Az olasz közjogász államtanának ugyancsak Gerber felfogásával rokonítható nézete a közösség lelkiismeretének felvetése. Szinte szó szerinti átvételnek minősül azon meglátása, hogy a nép az államban jut el a jogközösség tudatához, amely az állam jogi személyiségének alapja.

Végül fel kell vetni azt a kérdést is, hogy hogyan jön létre az állam, és milyen elemekkel rendelkezik.

1. A modern állam két meghatározó eleme: az *államterület* és az *állampolgárok* (formai jegyek).
2. Az *állami főhatalom gyakorlása*: kormányzók és kormányzottak viszonyrendszerre az adott államterületen (uralom és engedelmisség kettőssége).
3. A *társadalom politikai irányítása és jogvédelem* (az emberi szükségletek kielégítésében álló közösségi kapcsolatrendszer politikailag szervezett társadalommá válik, ott a jogok védelmében létrejön az állam).²⁸

Az állam tehát meghatározott területen élő, az állami hatalommal szemben engedelmeskedő, politikailag szervezett társadalom, a nép politikai közössége. Az állam funkcióját tekintve a társadalmi kapcsolatok sokféleségében, a társadalmi osztályok és individuumok hajlamainak és erőinek végtelenül nagy számú és sokféle megnyilvánulásában integráló és jogokat védő szerepet tölt be. Érdekek integrációja egyfelől, jogvédelem másfelől. Mindkét funkció az állami szervek tevékenységén keresztül ölt testet. Hogyan? Az állam saját szervei révén a köztük lévő funkcionális munkamegosztásban integrál és szintetizál, ami lehet akár jogszabályalkotás, akár jogszolgáltatás. Ebben a „munkamegosztásban” Orlando elismerte a képviseleti alapon nyugvó törvényhozó hatalomnak a hatalmi ágak közötti jelenlétét, de véleménye szerint ez a modern történelem kifejeződése. A törvényhozó hatalom egy képesség megjelölésére szolgál, a nép – illetve képviselőinek – azon képessége, hogy elkerülje a társadalmi érdekek önkényes hatásának kockázatát a kormányzást alkotó intézményekre.²⁹ Képviseleti kormányzás nélkül az állami hatalom jogalkotó funkciója nem a választók akaratának intézményesített orgánumban jelenne meg, hanem önálló és az állami hatalomtól független életet élő testté válna! Így Orlando nem véletlenül jut el az államcentrikus gondolkodásában az állami hatalom legmarkánsabb kifejeződési formájának, a *kormány*nak mint a végrehajtó hatalom szervének a középpontba helyezéséhez. Az államforma szempontjából a monarchiát előnyben részesítő szerző a koronának szintén fontos szerepet tulajdonított, az állami hata-

²⁸ Orlando, Vittorio Emanuele: *I principi di diritto costituzionale*. Firenze, G. Barbèj-t, 1891. 14–15. o.

²⁹ *Ugyanott*, 16. o.

lom egységének megszemélyesített formájaként határozta meg. A monarcha az állami szervezet stabilításának eleme.³⁰ Végző soron a monarchia közjogi értelemben dualista – uralkodóra és a végrehajtó hatalom szervére: a kormányra – koncepcióját kidolgozó szerző szerint a monarchikus politikai rendszerben a *királyi előjogok* biztosítják a monarchikus elv érvényesülését, a *kormány* pedig az állami intézmények jogi tevékenységének funkcionális egységét.³¹

Orlando első kihívói

A formalistának nevezett orlandiánus iskola módszerével és programjával szemben lépett fel Giorgio Arcoleo, aki már egyik korai művében alapvetően fontosnak tartotta két nézőpont egybevetését. A *Jog és Politika* című, 1883-ban írt tanulmánya a rigorózus jogtudományi módszer ellen foglalt állást. A nápolyi egyetem díját elnyert írásában a szerző amellelt érvelt, hogy „az igazi Politika teljesen más: nem megfojtja, hanem táplálja, megváltoztatja és mozgatja a Jogot. A Jog mint mérték az *eszmével*, a Politika mint impulzus az *eszményivel* áll szemben. Így a Politika a Joghoz úgy viszonyul, mint az érzelem az észhez, mérsékli annak merev szillogizmusait, és ezzel az élet felé tereli ..., minden, amit a Jog csak megalapít, azt a Politika létrehozza.”³² Ebből az következik, hogy az állam lényegének vizsgálata nem választható el sem a politikától, sem a jogtól. Az állam fogalma tehát a jog és a politika határterületén mozog, mivel egyrészt a pozitív jog alapján az állami szerveken keresztül vizsgálható, másrészt – ahogy a szerző fogalmaz – választ követel az ország felől érkező sürgős szükségletek kielégítésére. Ez utóbbi tulajdonképpen a politikai rendszer közjogi vetülete és a társadalmi valóság közötti viszony tisztázásának fontosságára hívja fel a figyelmet. Ezzel válik Arcoleo az ún. antiformalista irányzat egyik első képviselőjévé, hiszen viszonylag korán, az 1880-as évek elején felhívja a figyelmet arra, hogy a közjogtudomány, mindenekelőtt az alkotmányjog nem nélkülözheti a jogtudományi módszeren kívül álló egyéb szempontok bevonását. Jóval később alkotmányjogi kézikönyvében már magát az alkotmányt is politikai nézőpontból elemezte. Nem tagadta az alaptörvények, alkotmányos charták jogrendszert megalapozó voltát, de ugyanakkor, részben az angol alkotmányos fejlődés iránti rokonszenvből azt állította, hogy: „az alkotmány rendszer és történelem [...], az al-

³⁰ Massera, Alberto: Orlando, Romano, Mortati e la forma di governo. In Galizia, Mario (szerk.): *Forme di stato e forme di governo. Nuovi studi sul pensiero di Costantino Mortati*. Milánó, Giuffrè, 2007. 776. o.

³¹ Orlando, Vittorio Emanuele: *idézett mű* (1891), 19. o.

³² Arcoleo, Giorgio: *Diritto e politica*. In Paulucci di Calboli, Giacomo (szerk.): *Opere vol II. Uomini e tempo*. Milánó, Mondadori, 1932. 213–214. o.

alkotmány fogalma az alkotmányosság történeti folyamatában fejlődik ki.³³ Alkotmány és alkotmányosság így szinonim, egymással felcserélhető fogalmakká váltak. Nyilvánvaló, hogy amennyiben a folytonosságra épülő angol alkotmányos fejlődést vesszük górcső alá, a szerzőnek igaza van. „Angliában az alkotmány egy fokozatos fejlődés eredménye, az alapvető intézmények koordinált, folyamatos és fokozatos fejlődése, amely előfeltételezte a common law, a törvény, a királyi hatalom államfői prerogatívákká átalakulását, a parlament tekintélyét, a miniszteri felelősséget, az önkormányzást, a bírói függetlenséget és végül a pártok szervezetét.”³⁴

A brit tapasztalat iránti lelkesedés több figyelemre méltó következtetést von maga után. Nem Arcoleo az egyetlen olasz jogtudós, aki ezt a mintát tartotta követendőnek. Megtette ezt Orlando is az 1880-as években írott egyik tanulmányában, még a tudományos programja kifejtése előtt, sőt maga Gaetano Mosca is önálló művet szentelt a kérdésnek (lásd alább). Ugyanakkor az olasz alkotmányos és politikai valóság ettől a modelltől teljesen eltért. Bár az olasz közjogi gondolkodásban van egy erőteljes antiliberalis vonás, ami a francia konstitucionalizmus elutasításával jár együtt, az olasz egység közjogi értelemben egy charta – a Statuto Albertino – egész országra való kiterjesztésével valósult meg. Ez nem kis problémát idézett elő, amit a Szárd–Piemonti Királyság miniszterelnöke, Cavour is érzékelt, így nem véletlen, hogy a félsziget államait fokozatosan, különböző jogi formulák segítségével csatolták egybe, félve attól, hogy a déli területek, különösen Szicília nem fogja támogatni ezt a folyamatot. Az olasz minta inkább a kontinentális modellekhez hasonlít, bár sajátos vonása a francia fejlődéssel szemben, hogy az itáliai területeken pont a politikai és jogi partikularizmus több évszázados tapasztalata miatt írott és chartális alkotmányok sokasága született, sőt az 1789-es francia forradalom vívmányaival ellentétben a különböző itáliai forradalmak rendre elbuktak, az egységes Olaszország alkotmánya mégis egy írott közjogi dokumentum. Ebben a vonatkozásban tehát az itáliai alkotmányosságban van egy törés a múlttal szemben, ez azonban nem a francia szellemiséget örökölve haladt tovább, hanem attól egyre távolabb kerülve részben a német közjogtudomány konzervatív tanait adaptálta.

Bár Orlando módszerével szemben Arcoleo tanai vízvázalásznak tűntek, számos olyan rész kérdésben is állást foglalt, amiben eltért a kortárs álláspontoktól. Az egyik ilyen pont a szabadságjogok kérdése. Mivel Orlando és később Romano is tagadta ennek természetjogi, prestatuális jellegét, Arcoleo úgy vélekedett, hogy az egyéni szabadságok egy közös jog – *diritto comune* – részei, amelyek megelőzik az államot, az államnak el kell ismernie és meg kell védenie, de elnyomnia azokat sohasem szabad.³⁵

³³ Arcoleo, Giorgio: *Diritto costituzionale*. In Paulucci di Calboli, Giacomo – Casulli, Antonio (szerk.): *Opere vol. III*. Milánó, Mondadori, 1935. 1. o.

³⁴ Frosini, Tommaso Edoardo: *idézett mű*, 14. o.

³⁵ Arcoleo, Giorgio: *Riunioni ed associazione politiche*. In Fioravanti, Maurizio (szerk.): *Costituzione, Stato e politiche costituzionali nell'opera di Giorgio Arcoleo*. A *Quaderni Fiorentini* kiadványa. 1986/ XVI. 367. o.

A másik motívum az összehasonlítás módszere iránti fogékonyság: „a különböző intézmények összehasonlítása nem reprodukálja vagy lemásolja a politikai rendszert formáló szellemiséget, hanem megérti azt... egyik vagy másik állam társadalmi szükségleteinek, temperamentumának vagy eredetének hasonlósága és különbözősége tekintetében. Nem lehet elválasztani az alkotmány vizsgálatát a politikatörténettől és a közgazdaságtól.”³⁶ Amennyiben ezt a parlamentáris kormányforma politikai valóságába ültetjük át, rögtön felmerül a kérdés Arcoleóban is, hogy „a modern alkotmányok egyik legnehezebb feladata egy stabil és organikus kormány felállítása, amely képes összeegyeztetni két teljes mértékben ellentétes vonást, a törvény tiszteletét és a pártok befolyását a politikai rendszerre.”³⁷

Arról van tehát szó, hogy a választójog kiszélesítésének köszönhetően felállított népképviselői parlamentekben a törvényhozó hatáskör kereteiben elfogadott jogszabályok, amelyeknek biztosítaniuk kell(ene) az állampolgárok szabadságjogait az állami hatalommal szemben, hogyan valósíthatóak meg úgy, hogy egyfelől a parlament munkájára döntő befolyást gyakorolnak a politikai pártok, miközben az állami élet irányítását is biztosítani kell egy erős kormány felállításával. Ez egyébként reális probléma volt a XIX. század végi olasz politikai valóságban, ahol az egyes kormányok a saját ciklusukat sem voltak képesek betölteni. Nem véletlenül nevezi ezt a korszakot az olasz politikatudomány a transzformizmus időszakának.³⁸

Bár a politikai pártok megszerveződése még váratott magára, az 1880-as, 1890-es éveket parlamenti pártok uralták, ám a képviselőiség elve és a parlamentarizmus kérdése a közjogtudomány két kiemelt területévé vált. Nem véletlen, hogy ebben a problémakörben nagyjából egy időben született meg Arcoleo és Gaetano Mosca műve.³⁹ Az előbbi az olasz parlamentarizmusban veszélyt látott, amiről az angol mintával való összevetésben igencsak lekezelő véleménnyel volt. „Angliában a parlament lerombolja azt, amit nem lehet megőrizni, Olaszországban ellenben meg-

³⁶ Arcoleo, Giorgio: *idézett mű* (1935), 128. o.

³⁷ Frosini, Tommaso Edoardo: *idézett mű*, 12–13. o.

³⁸ Cotta, Maurizio – Verzichelli, Luca: *Il sistema politico italiano*. Bologna, Il Mulino, 2008. 158. o.

³⁹ Gaetano Mosca *A kormányok és a parlamentáris kormányzás elmélete (Teorica dei governi e del governo parlamentare)* című írásában a kormányzók és kormányzottak viszonyát mint döntő motívumot emelte ki a társadalomtudományi gondolkodás számára. Minden társadalmi konstrukció rendelkezik a kormányzók kisebbségben lévő csoportjával, amely a nép nevében gyakorolja hatalmát, és a kormányzóknak alávetett kormányzottak széles tömegével. Ebből a megfigyelésből hozta létre a *politikai osztály* fogalmát, amely emberek azon csoportjaként határozható meg, akik a társadalom irányítását és a kormányzás tevékenységét végzik. Ez a modern államban már nem egy személyhez, hanem egy morális felsőbbiséggel rendelkező, összehangoltan cselekvő csoporthoz kötődik, amely mindig győzedelmeskedik a szervezetlen, az akarral nem rendelkező és közös cselekvésre képtelen tömegekkel szemben. A tömeg Mosca politikatudományában nem csupán egy szervezetlen massa, hanem izolált, elszigetelt individuum. Mosca szerint az emberiség és az egyes nemzetek története a kormányzók, azaz a politikai irányítás története. In Egresi Katalin: *Az olasz alkotmány. Alkotmánytörténet, alkotmányelmélet, alkotmányos rendelkezések*. Budapest, Gondolat Kiadó, 2013. 106. o.

őrzi azt, amit nem lehet lerombolni.”⁴⁰ A parlamentáris kormányforma tehát nem működik mindenhol egyformán. A megoldás mégis az angol intézmények és jogi technikák átültetése lehet: személyes hatalom helyett *államfői prerogatívák*, a parlamenti törvényhozói hatáskörök autoritása helyett a *parlament önkényének korlátozása*, az állami hatalmak anarchikus szétválasztása vagy despotikus koncentrációja helyett *önkormányzás*, az *igazságszolgáltatás hibáinak kiküszöbölése különösen az állampolgár és az állam közötti viszonyrendszerben*, a *politikának alávetett szakigazgatás/bürokrácia* a törvények szerint meghatározott szervezetrendszeri hatáskörök mindenhatóságával szemben, a pártokra alapozott állami rendszer helyett a *pártok olyan helyes szervezeti mechanizmusa*, amely az állami rendszer mellett foglal helyet.⁴¹ Az olasz parlamentáris monarchia hibája tehát éppen abban állt, hogy nem lehet összeegyeztetni az állam kormányozhatóságát, az állami működés stabilitását az egyéni szabadságjogokat védő parlament működésével, ami Arcoleo számára egy antiparlamentarista magatartással járt együtt. A népképviselő megvalósulásában olyan önkényt látott, amely egyfelől a pillanatnyi többség óhajának rendeli alá a jogszabályalkotás folyamatát, másfelől a végrehajtó hatalom működését destabilizálja.

Ezen a ponton találkozott Arcoleo tudományos programja az olasz politikatudomány megalapítójának, Gaetano Moscának a nézeteivel, aki maga is önálló művet szentelt a modern alkotmányok vizsgálatának. Bár Mosca életútja rendkívül sokrétű, az olasz közjogtudományos gondolkodás megértése szempontjából csupán néhány motívum kiemelésére vállalkozom. Az 1886-ban keletkezett *Az alkotmányjog kiegészítő tudományai* című írása a közjogtudományt „mindenekelőtt és kizárólagosan társadalomtudományként” határozta meg, „amelynek meg kell vizsgálnia a társadalmi tényeket, s ebből ki kell nyernie a különböző emberi társadalmak politikai rendszereit szabályozó törvényeket”.⁴² A közjogtudomány tehát vizsgálódási körébe vonja a gazdaságpolitika, a politikatudomány és a szociológia eredményeit. Társadalom, gazdaság, politika a mindenkori politikai rendszer három alapköve, így a közjogtudomány nem szorítkozhat pusztán az egyes állami intézmények technikai és formális működésének leírására. Ugyanakkor észre kell venni, hogy Mosca számára az alkotmányjog valamiféle védő/konzerváló funkciót töltött be. Hogyan? Mivel a modern társadalom alapvetően a 1) tőke, az 2) intellektuális kultúra és a 3) tömegek érzelmei, törekvései alapján szerveződik meg, és tagozódik különböző társadalmi rétegekre, ezeket a változásokat nem lehet kizárólag az érvényes és hatályos pozitív jog alapján feltartóztatni. A társadalmak története azt mutatja, hogy az új társadalmi erők megjelenésének helyes felismerése az adott politikai rendszer stabilitásának záloga. Ez azt jelentette, hogy Mosca tisztában volt a XIX. század végi

⁴⁰ Frosini, Tommaso Edoardo: *idézett mű*, 14. o.

⁴¹ *Ugyanott*.

⁴² Fioravanti, Maurizio: Gaetano Mosca e Vittorio Emanuele Orlando. In *La scienza del diritto pubblico. Dottrine dello Stato e della costituzione tra Otto e Novecento*. Milano, Giuffrè, 2001. 185–186. o.

társadalmi változások jelentőségével, a mai modern tömegtársadalom alapjainak kialakulásával, amelynek politikai rendszerre gyakorolt hatásai radikális változásokat eredményezhettek. Az alkotmányjogász feladata ezen változások észlelése és megszervezése, majd megjelenítése a pozitív jogban. Az alkotmányjog nem a kormányzásról, pontosabban annak jogi módszerrel történő leírásáról szól, hanem a jó kormányzásról, arról, hogy az állami intézmények működését hogyan sikerül összehangba hozni a társadalom mindenkori szükségleteivel.

Pont ebből következően foglalkozott a modern európai alkotmányokkal 1887-ben megjelent írásában. Az újkori alkotmányosságot két részre osztó szerző megkülönböztette az írott és íratlan alkotmányokat. Ez utóbbi tekintetében csupán az angolszász jogfejlődésről értekezett, ahol a politikai reformok a korábban létező intézmények fokozatos átalakulását tették meg az alkotmányosság alappilléreinek, míg az európai országok alkotmányos chartáiban csupán a politikai rendszerben végbemenő radikális megújulás kezdetét látta.⁴³

Mosca annak ellenére, hogy nem közjogtudós volt, hanem a politikai tudományok atyja, kortársaihoz hasonlóan meghatározta a modern állam természetét. Ebben igazán jól érzékelhető, hogy a szerző az antiformalistának nevezett csoport egyik legprominensebb alakja.

„Az állam összes meghatározása közül a legjobbnak az tűnik, hogy az állam egy nép politikai és jogi szervezete egy meghatározott területen, de ez bizonyára még magyarázatra szorul. A magyarázat az állam és társadalom közötti különbségben áll. Ha az állam a társadalom politikai irányításában részt vevő elemek összessége, akkor az állam lényege nem a társadalmon kívül kereshető. Állam és társadalom szétválasztásának az államfogalom megragadása szempontjából nincs jelentősége.”⁴⁴ Mosca szerint „az a kérdés, ami a leginkább érdekli a társadalomtudósokat, nem más, mint az állam beavatkozása a társadalom életébe. Ezért megpróbáljuk bemutatni, hogy ez nem egy kérdés, hanem kérdések egész sora. [...] Nagyon jelentéktelen az a látásmód, amely a társadalomban és az államban két egymástól teljesen elkülönült, különböző, gyakran ellentétes entitást lát... Mindenekelőtt azt kell tisztáznunk, hogy mit értünk a társadalom és mit az állam fogalma alatt. A jogi kódexek szabályai és a közigazgatási jog feltételei alatt az állam egészen biztosan egy különálló jogi léttel bír, a közösség érdekeit megjelenítő és a közvagyonot igazgató entitás, és mint ilyen, szemben áll a privát érdekekkel és más jogi entitásokkal. *Politikai értelemben azonban az állam ugyanakkor mindazon társadalmi erők szervezete, amelyek politikai értelemmel bírnak.* Ez a valódi nézőpont, ahonnan a társadalmi tudományoknak szemlélniük kell az államot, habár századunk veszélyes hibája, hogy megtiltja a politikai problémák helyes értékelését, kizárólag az adott jelenség jogi

⁴³ Mosca, Gaetano: *Appunti di diritto costituzionale*. Milánó, Società Editrice Libreria, 1908. 52–53. o.

⁴⁴ Mosca, Gaetano: *Elementi di scienza politica*. Torino, Fratelli Bocca, 1923. 146–147. o.

jellegű megítélése miatt.” Mosca szemszögéből nincs az állam és a társadalom között ellentmondás, az állam a társadalom része. Szimbolikus értelemben: az emberi testben az agy az állam, a test a társadalom, amely nélkül nem létezik az állam. Ez azt jelentette, hogy Mosca elsősorban az állam politikai vonatkozásának szentelt figyelmet. Bár a társadalomirányítás és a jogvédelem Orlandónál is megjelent, de a fiatal politikatudós lesz az, aki ezt az államfogalom meghatározó elemeivé tette.

A harmadik s egyben legjelentősebb kritikus Santi Romano volt, aki első munkáiban Orlando jogászai módszerét és tudományos problémáit követte ugyan, ám ezen a nézetén már az I. világháború előtti években változtatott. Igaz, hogy őt az institucionalizmus meghatározó olasz képviselőjeként tartják számon, ezen jogelméleti irányzat megalapozása előtt számos közjogi kérdésről írt művet.⁴⁵ Egyik első munkája az 1903-as, a modenai egyetem alkotmányjogi kurzusán *Alkotmányjog és más jogi tudományok* címmel tartott megnyitó előadása volt, amelyben a német közjogi gondolkodásból átvett jogi módszerrel azt vizsgálta, hogyan tisztíthatóak meg a jogi tudományok a nem jogi – elsősorban filozófiai, politikatudományi, szociológiai, etikai és természetjogi – tanoktól. A jogi tudományok (és ezt következetesen többes számban használta a szerző) egy olyan módszertani és tematikai rendszerezésével állunk szemben, amelynek törzsét – központi részét – az alkotmányjog képezte, míg minden más jogi diszciplínát ebből vezetett le. Ez azzal a következménnyel járt, hogy nem csupán a világos alkotmányos alapokkal rendelkező közigazgatási jog, büntetőjog vagy nemzetközi jog, hanem a magánjogi diszciplínák is az alkotmányjogból nyerték létalapjukat. Az *alkotmányjog* kiemelt helyét az biztosította, hogy a *közjog általános alapelveinek szisztematikus rendszerét* tartalmazza, az alkotmányjogász feladata az ezzel összefüggő *dogmatikai konstrukciók megalkotása*. Santi Romano már 1903-ban rámutatott arra, hogy az alkotmányjog feladata a teljes és hatályos jogrendszer alapproblémáinak megoldása: „[...] absztrakt elvek kidolgozása, alapvető intézmények ábrázolása és a teoretikus konstrukciók”⁴⁶ megalkotása a pozitív jog alapján.

A megnyitó előadás egyben kijelölte számára az elkövetkezendő évek tudományos problematikáját. Az alanyi közjogok, az állami szervek, a törvényhozás korlátai és az alkotmányos rend tényleges létrejöttének jogdogmatikai problémáival kezdett foglalkozni. Szintén egyik korai írása volt az 1897-ben megjelent *Az alanyi közjogok elmélete*, amelyet éppen öt évvel Jellinek műve után publikált. A közjogi jogalanyiség

⁴⁵ Santi Romano közjogi munkásságának első éveit az alábbi helyeken publikáltam: Egresi Katalin: A jog, az állam, az alkotmány és az alkotmányjog Santi Romano munkásságában. In Szoboszlai Kiss Katalin – Deli Gergely (szerk.): *Tanulmányok a 70 éves Bihari Mihály tiszteletére*. Győr, Universitas-Győr Nonprofit Kft., 2013. 114–119. o.; illetve Egresi Katalin: *Az olasz alkotmány. Alkotmánytörténet, alkotmányelmélet, alkotmányos rendelkezések*. Budapest, Gondolat Kiadó, 2013. 109–115. o.

⁴⁶ Fioravanti, Maurizio: Per l'interpretazione dell'opera giuridica di Santi Romano. Nuove prospettive della ricerca. *Quaderni fiorentini per la storia del pensiero giuridico moderno*. Firenze, 1981/10. szám. 193. o.

problematikájának kiindulópontja a jogviszony meghatározása volt. A fiatal szicíliai jogász a magánjogi jogviszony mintájára abból indult ki, hogy a „[...] jogviszony legalább két alany szembenállását feltételezi”.⁴⁷ Ez azonban még nem ad magyarázatot az állam és az állampolgár, illetve egyéb, az állam szuverenitása alatt álló közjogi jogviszonyok elhatárolására. A közjogi jogalanyiség problémáját a szerző az 1) az állami szervek és 2) hatáskörök szintjén oldja meg. Az állam az állampolgár és más jogi személyek irányában mindig a maga konkrétságában, azaz meghatározott hatáskörrel rendelkező állami szervként jelenik meg.⁴⁸ Mivel Santi Romano nem ismerte el az emberi jogok prestatuális, természeti eredetét, ezért az állampolgár alanyi közjoginak határát az államon belül oldotta fel. Átültetve Jellinek önkorlátozásra vonatkozó elméletét az állami szervekre, Santi Romano azt állította, hogy az egyéni szabadságok: „[...] eredetüket az állam önkorlátozásából, pontosabban azokból a korlátokból nyerik, amelyeket a parlament a közigazgatással szemben támaszt.”⁴⁹ Az önkorlátozó hatalom tehát az állami szervek szintjén érvényesül, így az egyéni szabadságok nem valamely fizikai vagy jogi képesség gyakorlásában ragadhatóak meg, hanem abban a lehetőségben, hogy az állam szervei által az állampolgárral szemben felállított illegitim akadályokat el kell hárítani. Az állampolgár joga abban jelenik meg az állammal szemben, hogy az egyik állami szerv az állam másik szervének veti alá magát – azaz az állam önmagát szervein és azok hatáskörein keresztül meghatározott jogi aktus kibocsátásával biztosítja. Így a közjogi jogviszony az állampolgár és az állam törvény által kötelezett egyes szervei között értelmezhető.

Nem véletlen, hogy ezek után Romanót különösen a törvényhozó hatalom korlátai kezdték érdekelni, hiszen a parlament a legfőbb államhatalmi szerv mivoltából kifolyólag egyedül képes megakadályozni a közigazgatási és kormányzati szervek illegitim aktusait, de melyek lehetnek a törvényhozás, a törvényhozó aktusának korlátai? Sőt, milyen korlátokat állíthatunk fel a törvényhozóval szemben, ha alkotmányozó hatalomként viselkedik? A probléma megoldásának kezdeti sémája megtalálható az 1901-es, *Az alkotmányos rend tényleges létrejötte és legitimitása* című írásában. Ezt a tanulmányát egy erőteljes kritikával indította, amely a természetjogi és szerződésstanokkal szemben leszögezi, hogy az egyéni jogok állam előtti prestatuális léte nem igazolható. Miért? „A jog csak az, ami rendelkezik azzal az erővel, hogy pozitív joggá váljon, és parancsoljon, a tisztán racionális elvek nem rendelkeznek ezzel az erővel, [...] nevezhetőek akár teoretikus, filozófiai vagy természetes értelemben vett jognak, de azért, hogy a joghoz ezeket a mellékneveket társítsuk, valójában azt mutatjuk meg, hogy nem jogokról beszélünk.”⁵⁰ Ez a gondolat előrevetítette a jog intézményi felfogását és a jogrendszer államhoz kötését. Ekkor azon-

⁴⁷ Ugyanott, 198. o.

⁴⁸ Ugyanott, 199. o.

⁴⁹ Ugyanott, 201. o.

⁵⁰ Ugyanott, 205. o.

ban még kizárólag az állam és a jog közötti azonosság feltételezéséig jutott el, amit később az intézmények pluralitásának gondolata irányában módosított.

Ebből az következik, hogy a palermói jogász nem ismerte el a *természetes jogokat a törvényhozói aktus korlátaiként*. Nem támogatta a társadalmi szerződésekben megtalálható társadalmi konszenzus kategóriáját sem. Santi Romano kiindulópontja Jellinek *Általános államtanának* egyik gondolata volt. Egy meghatározott állam és alkotmányos rendjének tényleges létrejötte a német közjogi gondolkodó szerint pusztán tényleges természetű, mert ezen a ponton hiányzik az állam jogi jellege. Az állam létrehozásának ezt a pillanatát a jog eszközeivel nem lehet megragadni. A palermói jogász részben méltatta Jellinek ezen meglátását, mert nézete szerint a német tudós tabula rasát hajtott végre a természetjogi és kontraktualisztikus tanokkal szemben, ám vitatta a német közjogtudós azon nézőpontját, hogy az állam létrejötte nem határozható meg jogilag. Ha ez igaz lenne, nem lehetne a törvényhozás jogi határait megragadni az alkotmányozó hatalom viszonylatában. Santi Romano szerint az állam létrejötte szükségszerű. Ám „ha egy állam vagy kormánya ténylegesen létezik, akkor léteznie kell a jognak is, amely ezen alapszik és ebből származik: az utóbbi (jog) az előbbi (állam, kormány) lényeges eleme, így az előbbi nem fogható fel az utóbbitól elszakítva. Ha a jog létezésében kételkedünk, akkor az állam és kormánya létezésében is kételkednünk kell.”⁵¹ Az állam és a jog Romano elméletében szükségszerűen „azonos genetikai pillanatnak” a termékei. Az állam létrejötte maga is normatív aktus, nem fogadható el annak természetjogi vagy szerződéstani megalapozása, de nem a „semmiből” jön létre. Miért? A jog szempontjából nincs törés, nincs tabula rasa az új állam és a régi állam között. Az új állam az alkotmányozás momentumában, abban a „pillanatban”, amikor új jogi intézményeket alkot új jogi normákkal, már rendelkezik jogi intézmények és normák olyan komplexumával, amelyet kénytelen a sajátjaként megállapítani. Természetesen a „kapott normákat és intézményeket” a törvényhozó módosítja és módosíthatja, de az átvett és alkotott új normák egy és ugyanazon állam jogrendszerébe tartoznak. Így az alkotmányozó hatalom nem „teljesen szabad”: „a normák és intézmények egy komplexumát az új rend a sajátjának kell hogy elismerje, mert ezek nélkül nem tudna létrejönni.”⁵²

Ebből következik, hogy Santi Romano nem kedvelte az alkotmányozó hatalom kifejezést sem. Szerencsésebbnek tartotta a „rendkívüli törvényhozó hatalom” kifejezést.⁵³ Ebben a nézőpontban a jog organikus szemlélete, a történeti jogi iskola jogfelfogása jelent meg, s az sem véletlen, hogy Santi Romano a brit jogfejlődést tartotta a modern alkotmányosság mintájának. Mivel a jogfejlődés kontinuitása szükségszerű, ezért a szükségszerűség kategóriája válik az állam *normatív lényegé-*

⁵¹ Pinelli, Cesare: La costituzione di Santi Romano e i primi maestri dell'età repubblicana. *Rivista telematica giuridica dell'Associazione Italiana dei Costituzionalisti*. Róma, 2012/2. szám. 2. o.

⁵² *Ugyanott*, 4. o.

⁵³ *Ugyanott*, 1. o.

nek egyik komponensévé. Legfőbb funkciója, hogy a politikai hatalom hordozóit arra kényszerítse, hogy az állam alapvető intézményeit és normáit ne tagadják meg. Így az állami szuverenitás a törvényhozásban nem egy magasabb jogforrással találja meg önmaga korlátját, mint az igazságszolgáltatás vagy a végrehajtás, hanem a *szükségyszerűség fogalmában*: „A jogalkotó ekkor olyan szituációval találja magát szembe, amelyben nem feltalálja a jogot, hanem elfogadja és kinyilvánítja azt, ami az *általános tudatban* található, oly módon, hogy kényszerítő erővel rendelkezik, és kizárja az intellektuális és személyes közvetítést.”⁵⁴

Az olasz jogtudós szükségyszerűség kategóriájának beillesztése egy olyan dogmatikai konstrukcióban, amely a pozitív jog talaján állva ki akar zárni minden államon túli tényezőt, meglehetősen nehézkes, és számos következménnyel járt. Egyfelől a szerző maga is több alkalommal – jogelméletében és késői alkotmányjogi könyvében – is a szükségyszerűségről jogforrásként nyilatkozik. Másfelől az írott alkotmányt nem tekintette a törvény felett álló ún. „magasabb jogforrásnak”. Sőt, a szükségyszerűség kategóriája töltötte be azt a funkciót is, hogy az olasz alkotmány – a Statuto Albertino – normáinak módosítására a törvényhozó hatalom feljogosítva legyen. A szükségyszerűség mint jogforrás a törvényhozó hatalom jogi aktusai felett állt. Ráadásul Santi Romano az általános tudatot nem az állam, hanem csak a társadalom kontextusába ültetve tudta értelmezni, hiszen a társadalom organikus termékeként fogta fel. Ez azonban már elvezet ezen időszak utolsó két, 1909-ben megjelent kisebb, a *Jog és alkotmányos helyesség* és a *Modern állam és válsága* írásához, amelyben a *társadalom és a jog közötti alapvető kapcsolatot akarta a jog eszközeivel megteremteni*. Ezekben az években, módosítva a német közjogi gondolkodás pozitív jogra alapozott jogtudományi módszerét, a századforduló olasz társadalmának változásait akarta a jogi gondolkodás világába átültetni. Az állami szuverenitás teljességéről és az állam-személy kategóriáról vallott nézetei nem voltak összeegyeztethetőek a szindikátusok, a szakszervezetek és egyéb társadalmi egyesületek pluralizmusával.

Az előbbi tanulmány arra keresi a választ, hogy a jogi és társadalmi normák közötti különbség alapján, az alkotmányos helyesség – azaz a méltányosság, a jóhiszeműség és a politikai műveltség – szabályaiban, ahol teljes mértékben hiányzik a jogi normák kötelező ereje, hogyan jelennek meg és milyen funkciót töltenek be a jogi normák és jogintézmények világában. Minden jogrendszer rendelkezik a politikai szokások számára fenntartott ún. szabad terekkel. Az itt megjelenő nem jogi szabályok az új jogintézményekbe beépülve konszolidálják az intézményeket, és olyan szokásokká alakulnak, amelyek normatív erővel fognak rendelkezni, így az alkotmányjog világán kívülről jövő változásoknak a bizonyítékai. *Santi Romano ideája egy rugalmas, de a stabilitás maximális garanciáival együtt járó alkotmány volt. Az alkotmányos helyesség szabályai közvetítő kapcsot jelentettek a társadalmi élet és a jogrendszer között.*

⁵⁴ Fioravanti, Maurizio: *idézett mű* (1981), 210. o.

Részben a rigorózus jogtudományi módszerét ért hatások miatt Santi Romano korai munkásságának záróakkordja a modern államról és annak válságáról szóló, egyik legtöbbet publikált értekezése, amely a jog institucionalista felfogásának közvetlen előzményeként fogható fel. A pisai éveiben keletkezett értekezés megírására ösztönözték Romanót az olasz társadalomban végbemenő komoly változások és a francia szociológiában megjelenő, a szindikalizmust elemző szociológiai írások gondolatmenete.⁵⁵ Romano tudományos programjának ez a pontja abból a szempontból is érdekes, hogy itt szakított a német közjogtudomány programjával, és nyitott a szociológia irányába. Az állam olyan társadalmi kihívás előtt állt, amelyet a közjogtudomány a francia forradalom „örökségével” nem tudott megoldani. Santi Romano az államfejlődés középkori és modern változatát összevetve arra a következtetésre jutott, hogy a középkori állam nem tekinthető politikai egységnek, a modern állam területi értelemben vett politikai egység ugyan, de személytelen volta csak meghatározott elemeire redukálja ezt az egységet. „A francia forradalom erőszakos csapása és hibái lerombolták azokat az intézményeket, amelyeket kétségkívül évszázadokon keresztül a különböző nemzetek kidolgoztak, és az ezek romjain felemelkedő új intézmények, úgy tűnik, hogy főleg a törvényhozói szeszély mágikus pálcájának köszönhetően keltek életre.”⁵⁶

Santi Romano a modern állam absztrakt entitásként való megjelenését abból a szerinte téves, a francia forradalomból eredő alkotmányjogi konzekvenciából eredeztette, hogy a politikai állam és civil társadalom merev kettéválasztásával a politikai világa a kormányzók és kormányzottak összességéből állt. Kik a kormányzottak? Az állampolgárok és a területi alapon szervezett entitások (városok, megyék és régiók) – ez utóbbi később a jogelméletben is külön helyet kapott –, tehát az állammal szemben „csak” az állampolgár és a területi entitások állnak. Ez képezi a reprezentativitás alapját a parlament képviselőházában is. Nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni, hogy nőtt a szakmai alapú vagy érdekalapú társadalmi szervezetek aránya, s itt elsősorban a szindikátusokról és korporációkról tett említést, amelyek a társadalom új reprezentációját jelenítik meg, s hosszú távon a társadalom új tagozódását eredményezik. Ez a társadalmi mozgalom Santi Romano szerint önálló struktúrával és szabályokkal rendelkezik, ami könnyen konfliktusba kerülhet az állam jogrendszerével. Az állam monista, jogtudományi felfogásával szembeállítva

⁵⁵ A francia szociológia egyik meghatározó alakja, Léon Duguit 1909-ben írt *Le droit social, le droit individuel, et la transformation de l'Etat* című művében a szindikalizmus megjelenésével jutott arra a következtetésre, hogy az állam személyisége és szuverenitása veszélyes és hamis idea. Állam nem létezik, csak kormányzottak léteznek, jogok nélkül. Számára a szindikalizmus nem doktrína és nem párt volt, hanem olyan tény, amelyet figyelembe kellett venni: szervezeti értelemben vett hatalmi képződmény a közszolgáltatások teljesítése érdekében. Vö. Cassese, Sabino: *Lo Stato moderno e la sua crisi a un secolo dalla prolusione pisana di Santi Romano*. Róma, 2011. november 30. In Consiglio di Stato – Associazione Italiana dei Costituzionalisti: *Conclusioni alla Giornata di Studio*. 7. o.

⁵⁶ Romano, Santi: *Lo stato moderno e la sua crisi*. Milánó, Giuffrè. 1969. 1. o.

a társadalmi pluralizmust, a szicíliai jogtudós az államfogalom újragondolását tartotta célszerűnek. Ugyanakkor műve végkifejlete egy erős állam képét vetítette előre, mert az államban egy olyan magasabb szervezetet látott, amely a társadalmi szervezetek partikuláris érdekeit általános érdekké transzformálva jelenítette meg.⁵⁷

*

Mindent egybevetve az olasz egység létrehozása és az első világháború közötti időszak bővelkedik tudományos problémákban. A fiatal, alakulóban lévő közjogtudomány alapvetően az Orlando által megteremtett és részben a német közjogi eredményekre építő jogász módszer kidolgozásában öltött testet, amelynek keretei között a pozitív jog alapján vizsgálta az állam természetét, döntően a szuverenitás és az állam-személy kategóriáin keresztül. Az alkotmányjogban olyan tudományos diszciplína megteremtésének lehetőségét látta, amely nemcsak leírja és elemzi, hanem alá is támasztja a modern olasz állam alkotmányos karakterét, s amely nézete szerint az államfő – uralkodó – és a kormány hatásköreinek alkotmányos szabályozásával, illetve azoknak a parlamenttel szembeni megerősítésével jellemezhető. Ezzel szemben az orlandiánus iskola bírálói, többek között Arcoleo, Mosca és Santi Romano, felhívták a figyelmet arra, hogy a pozitív jogon túl az állam nem vizsgálható a politikai és szociológiai nézőpontok bevonása nélkül. Ebben az állam és a politikai/társadalmi rendszer kapcsolatát kell tudományos értelemben megalapozni. Így vált a kormányforma kérdése mint az állam tanulmányozásának egyik meghatározó szegmense a politikatudomány mellett az alkotmányjog egyik centrális problémájává.

Szakirodalom

- Arcoleo, Giorgio: *Diritto e politica*. Opere vol II. *Uomini e tempo*. Szerk. Giacomo Paulucci di Calboli. Milánó, Mondadori, 1932.
- Arcoleo, Giorgio: *Diritto costituzionale*. Opere vol. III. Szerk. Giacomo Paulucci di Calboli – Antonio Casulli. Milánó, Mondadori, 1935.
- Arcoleo, Giorgio: Riunioni ed associazione politiche. In Fioravanti, Maurizio: *Costituzione, Stato e politiche costituzionali nell'opera di Giorgio Arcoleo*. *Quaderni Fiorentini*, 1986/XVI. szám. 355–401. o.
- Bayer József: *A politikai gondolkodás története*. Budapest, Osiris Kiadó, 2003.
- Egresi Katalin: *A jog, az állam, az alkotmány és az alkotmányjog Santi Romano munkásságában*. In Szoboszlai Kiss Katalin – Deli Gergely (szerk.): *Tanulmányok a 70 éves Bihari Mihály tiszteletére*. Győr, Universitas-Győr, 2013.
- Egresi Katalin: *Az olasz alkotmány. Alkotmánytörténet, alkotmányelmélet, alkotmányos rendelkezések*. Budapest, Gondolat Kiadó, 2013.
- Mezey Barna – Szente Zoltán (szerk.): *Európai parlamentarizmus és alkotmánytörténet*. Budapest, Osiris Kiadó, 2003.

⁵⁷ Ugyanott, 22–23. o.

- Fioravanti, Maurizio: Popolo e Stato negli scritti giovanili di Vittorio Emanuele Orlando. In *La scienza del diritto pubblico. Dottrine dello Stato e della costituzione tra Otto e Novecento*. Giuffrè, Milánó, 2001.
- Fioravanti, Maurizio: Per l'interpretazione dell'opera giuridica di Santi Romano. Nuove prospettive della ricerca. *Quaderni fiorentini per la storia del pensiero giuridico moderno* [Firenze], 1981/10. szám.
- Frosini, Tommaso Edoardo: Giorgio Arcoleo. Un costituzionalista in Parlamento. In *Discorsi parlamentari di Giorgio Arcoleo. Archivio storico del Senato della Repubblica*. [Bologna, Mulino.] 2005.
- Grossi, Paolo: *Il diritto nella storia dell'Italia unita*. Nápoly, Editoriale scientifica, 2012.
- La libertà dei moderni. Filosofie e teorie politiche della modernità 1789–1989. Dalla Rivoluzione francese alla caduta del muro di Berlino*. Szerk. Roberto Finelli – Franca Papa – Marcello Montanari – Giuseppe Cascione. Nápoly, Liguori, 2003.
- Maurizio Cotta – Luca Verzichelli (szerk.): *Il sistema politico italiano*. Bologna, Il Mulino, 2008.
- Mancini, Pasquale Stanislao: Discorso tenuto alla Camera dei Deputati nel giugno 1864. In Mancini, Pasquale Stanislao: *Il principio di Nazionalità*. Róma, La Voce, 1920.
- Massera, Alberto: Orlando, Romano, Mortati e la forma di governo. In Galizia, Mario (szerk.): *Forme di stato e forme di governo. Nuovi studi sul pensiero di Costantino Mortati*. Milánó, Giuffrè, 2007.
- Mosca, Gaetano: *Appunti di diritto costituzionale*. Milánó, Società Editrice Libreria, 1908.
- Mosca, Gaetano: *Elementi di scienza politica*. Torino, Fratelli Bocca, 1923.
- Orlando, Vittorio Emanuele: Delle forme e delle forze politiche secondo Herbert Spencer. In *Diritto pubblico generale, Rivista Europea*. 1881. március.
- Orlando, Vittorio Emanuele: Le genesi delle istituzioni politiche. In *Rassegna di scienze sociali e politiche*. 1883.
- Orlando, Vittorio Emanuele Orlando: *La riforma elettorale*. Milánó, 1883.
- Orlando, Vittorio Emanuele: *I principi di diritto costituzionale*. Firenze, G. Barbè-j-t, 1891.
- Pinelli, Cesare: La costituzione di Santi Romano e i primi maestri dell'età repubblicana. *Rivista telematica giuridica dell'Associazione Italiana dei Costituzionalisti*. [Róma.] 2012/2. szám.
- Romano, Santi: *Lo stato moderno e la sua crisi*. Milánó, Giuffrè, 1969.
- Salandra: *La giustizia amministrativa nei governi liberi*. Torino, UTE, 1904.
- Spaventa, Silvio: Giustizia nell'amministrazione. In Spaventa, Silvio: *Giustizia nell'amministrazione e altri scritti*. Nápoly, Istituto Italiano di Studi Filosofici, 2006.

Tartalom

Köszöntő	13
Szigeti Péter szakmai pályája	15

TANULMÁNYOK

ANDOR LÁSZLÓ A jóléti állam tegnapelőtt és holnapután	19
ARTNER ANNAMÁRIA A szervezett kapitalizmus kettős válsága	36
BALLA ZOLTÁN A rendészet és annak sajátos intézménye: a rendészeti panaszjog	46
BIHARI MIHÁLY Az 1956-os forradalom és szabadságharc nemzetközi háttere	52
CS. KISS LAJOS Lehetséges-e jogelmélet államelmélet nélkül?	60
DELI GERGELY Mi (volt) a jog?	80
EGRESI KATALIN Az olasz közjogtudományi gondolkodás születése és első korszaka	105
ERDŐS CSABA – SMUK PÉTER Parlament és hatalommegosztás	127
FAZEKAS JUDIT A termékfelelősség és a termékszavatosság mint a kötelem relatív szerkezetének áttörése	150
FORGÁCS IMRE Ment-e a politológusok által a világ elébb? <i>Az írástudók felelőssége az Európai Unió jövőjéért</i>	160

HALMAI GÁBOR	
A liberális alkotmányos rendszerek tartóssága	
<i>Rendszerváltás az Egyesült Államokban és Magyarországon</i>	167
KECSKÉS GÁBOR	
A doktori képzés missziója	
<i>A belső és külső környezet minőségbiztosítási kérdései</i>	176
KRAUSZ TAMÁS	
Deutscher, Lenin és a kelet-európai perspektívák	
<i>Néhány gondolat a szocializmus elméletitörténetéről</i>	188
KUKORELLI ISTVÁN	
A magyar alkotmányos rendszerváltozás általános jellemzői	
<i>Az alkotmány átmenetisége, az alkotmánymódosítások alkotmánya 1989–2012 között</i>	208
LENKOVICS BARNABÁS	
Emberi jogunk: a tulajdonjog!	
<i>(Egy probléma vázlata)</i>	227
PAKSY MÁTÉ	
Francia jogértelmezéstanok – utópia es realizmus között	239
PETRÉTEI JÓZSEF	
A köztársasági elnök döntési hatáskörei és az ellenjegyzés intézménye	254
PONGRÁCZ ALEX	
Arkhónok lázadása, avagy volt-e létjogosultsága egy rendszerkritikus fordulatnak?	272
PÖDÖR LEA	
A jogelmélet fönixmadara: a joghézag	281
RÉVÉSZ T. MIHÁLY	
A sajtószabadság ügye 1847 Magyarországon	291
SEBŐK MIKLÓS	
A Nemzeti Együttműködés Rendszere és az organikus államelmélet	
<i>Konceptcionális vázlat</i>	306
SZABÓ MIKLÓS	
A jogeset dialektikájához	
<i>A kazuisztika</i>	316
SZILÁGYI PÉTER	
A társadalomelméleti és a politikai filozófiai alapozású jogelméletek különbsége	328

SZILVÁSY GYÖRGY PÉTER	
A magyar államfő és a törvényalkotás	343
SZMODIS JENŐ	
A jogelvek egyes jogalkalmazási kérdéseiről	359
SZOBOSZLAI-KISS KATALIN	
A szofista nomosz/phüszisz antitézisről	
<i>Röviden</i>	375
TAKÁCS PÉTER	
Autokrácia és autoriter rezsím	
<i>Észrevételek két osztályozó kategória jelentéséhez és használatához</i>	385
WIENER GYÖRGY	
A választói magatartás stabilitása 2010 előtt és után	411

FÜGGELÉK

Szigeti Péter tudományos munkáinak jegyzéke	449
A Jog – Társadalom – Politika című ünnepi konferencia programja	461
A kötet szerzői	463

UNITAS MULTIPLEX

Ünnepi tanulmányok

Szigeti Péter

65. születésnapjára

Gondolat Kiadó – SZE DFK
Budapest–Győr, 2017